

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TƏRZİ-HƏRƏKƏT ZƏRFLİKLİ SADƏ CÜMLƏLƏRİN VARIATİVLİYİ

İxtisas: 5714.01 – "Müqayisəli-tarixi və
müqayisəli-tipoloji dilçilik"

Elm sahəsi: Filologiya elmləri

İddiaçı: **İntizar Qəhrəman qızı Mirzəyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2026

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Fikrət Əlövsət oğlu Aslanov

Elmi məsləhətçi: filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Edison İmran oğlu Hacıyev

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Leyla Orxan qızı Vəzirova

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Aygün Xanoğlan qızı İsayeva

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Bənövşə Eldar qızı İbrahimova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.13 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Fikrət Fətiş oğlu Cahangirov

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Suad Arif qızı Əfəndiyeva

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, dosent
Valeh Bayram oğlu Nəsimov

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir dövrdə qloballaşma və integrasiya meyillərinin artması ingilis dilinin dünya miqyasında öyrənilməsinə və geniş yayılmasına təkan vermişdir. Bu səbəbdən ingilis dilinin işlənmə və təsir dairəsi daha da genişlənərək onun beynəlmiləl dilə çevrilməsinə zəmin yaratmışdır. Ölkəmizdə ingilis dilinin öyrənilmə dinamikası başqa əcnəbi dillərə nisbətən daha yüksəkdir. İngilis və Azərbaycan dilləri genetik cəhətdən tamamilə fərqli, müxtəlif sistemli dillər olduğu üçün ingilis dilini öyrənən azərbaycanlılar müəyyən çətinliklərlə qarşılaşırlar. Bu səbəbdən ingilis və Azərbaycan dillərinin dilin aspektləri və eyni zamanda, müəyyən mövzular üzrə müqayisəli-tipoloji formada tədqiq edilməsi zərurəti yaranır. Son illərdə Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra digər ölkələrlə siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsi bu dilin öyrənilməsi sürətinin daha da artmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, xalqlar arasında siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrin inkişafı zəminində, dillər integrasiya prosesində daha çox inkişaf edərək zənginləşir. Hal-hazırda sürətlə inkişaf etməkdə olan ölkəmizdə ingilis dilinin öyrənilməsi və tədqiqi öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Müqayisəli-tipoloji dilçilik üzrə yerinə yetirilən tədqiqat işlərinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin artması tədqiq ediləcək mövzunun aktual olmasına bariz nümunədir. Elmin, təhsilin inkişafında əcnəbi dillərin öyrənilməsi zərurəti həmişə gündəmədədir, çünki dünya elmindən bəhrələnmək üçün məhz ingilis dilinin öyrənilməsi vacibdir. Bu, müqayisəli tipoloji tədqiqatların aparılması üçün əsas amillərdən biri hesab oluna bilər, çünki xarici dil bilmədən dünya elminin nailiyyətlərindən istifadə edərək tədqiqatlar aparmaq olmaz. Məhz bu səbəbdən, bu mövzu birbaşa müqayisə olunan dillərin tədrisi, müqayisəli tədqiqi, təhlili ilə əlaqəli olduğu üçün aktualdır¹.

---

¹ Babayev, S.M. Nitq prosesində struktur-semantik və fonoloji-semantik aspektlərin vəhdətinə dair // Ümumi dilçilik, Azərbaycan dilçiliyi. – Bakı: “Mütərcim”, – 2003. – s.15-20; Koseriu, E. Ümumi dilçiliyə giriş / E.Koseriu. (Alman dilindən tərcümə edən və giriş məqalənin və qeydlərin müəllifi prof. F.Y.Veysəllidir). – Bakı: BSU nəşriyyatı, – 2006. – 248 s.; Zeynalov, F.H. Dillərin

İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında müxtəlif dil hadisələrinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi, oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi dilöyrənmə və dilöyrətmə prosesinə öz müsbət təsirini göstərir, belə ki, müqayisə vasitəsilə dil tiplərinə xas olan özəlliklər aşkara çıxır.

Qeyd etmək lazımdır ki, istər ümumi dilçilikdə, istərsə də ayrı-ayrı dillərin materialları əsasında sintaksisə həsr olunmuş tədqiqat işləri mövcuddur, lakin indiyədək ingilis və Azərbaycan dillərində sintaktik səviyyənin əsasını təşkil edən tərzi-hərəkət zərflikli sadə cümlələrin variativliyinin müqayisəli-tipoloji tədqiqinə həsr olunmuş heç bir elmi tədqiqat işinin aparılmaması mövzunun nə qədər aktual olduğuna diqqəti cəlb edir.

Tədqiqat işində sadə cümlə semantik, fonetik, qrammatik nöqteyi-nəzərdən təhlil olunur, tərkibində tərzi-hərəkət zərfliyi olan sadə cümlələrin struktur-funksional və intonasiya xüsusiyyətləri araşdırılır. Sadə cümlənin struktur və intonasiya xüsusiyyətləri, variativliyi haqqında müəyyən elmi tədqiqat işləri olsa da, tərkibində tərzi-hərəkət zərfliyi olan sadə cümlələrin struktur-funksional və intonasiya xüsusiyyətlərinin variativliyi ayrılıqda müzakirə obyekt olmamışdır. Bu səbəbdən, Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik sahəsində həyata keçirilmiş tədqiqat işlərinin mahiyyəti xüsusi olaraq qeyd edilməlidir².

---

quruluş müxtəlifliyi və ritmik strukturların izomorfluğu problemi: / filologiya elmləri doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2001. – 57 s.; Торсуева, И.Г. Проблема вариативности в интонации / И.Г.Торсуева // Психолингвистика и обучение иностранцев русскому языку. – Москва: – 1979. – с.30-39

² Allahverdiyeva, F.M. Müasir ingilis dilində sadə cümlələrin invariant modelləri və variativliyi: /filologiya elmləri doktoru dis./ – Bakı, 2021. – 311 s.; Aslanov, F.Ə. Cümlədə söz sırası və cümlə üzvlərinin sırası ifadələrinin işlənməsinə dair // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər, – 2016. – s.13-17; Qurbanova, F.F. Müasir ingilis dilinin müxtəlif səviyyələrində variativlik // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2015. №2(94), – s.71-76; Musayev, O. İngilis və Azərbaycan dili cümlələrində söz sırası / O.Musayev. – Bakı: Azərtədrisnəşr, – 1960. – 83 s.; Yunusov, D.N. Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi /D.N.Yunusov. – Bakı: Mütərcim, –2005. – 351 s.; Вейсалов, Ф.Е. Проблема вариативности языковых единиц // – Баку: БСУ, – 1990. – с.13-17.

Mövzunun müqayisəli şəkildə yerinə yetirilməsi təsadüfdən yox, tələbatdan irəli gəlir. A.İ.Boduen de Kurtene dillərin tipologiyası və müqayisəsi ilə bağlı yerinə yetirilən tədqiqat işlərinə münasibət bildirərkən qeyd edir ki, *“biz dilləri qohumluq səviyyəsindən və ya aralarında tam tarixi əlaqələrin olmamasından asılı olmayaraq müqayisə edə bilərik. Biz daim tarixi və coğrafi cəhətdən bir-birlərindən kəskin fərqlənən dillərdə eyni xüsusiyyətləri, eyni dəyişiklikləri, eyni tarixi prosesləri tapırıq”*³.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən digər səbəb tədqiqat işinin müqayisəli şəkildə həyata keçirilməsidir. Sadə cümlə problemi (sadə cümlə konseptinin mahiyyəti, sadə cümlənin sözdən fərqi, sadə cümlənin tərfi və təsnifatı, sadə cümlə üzvlərinin təsnifatı və onun üzvlərinin variativliyi, ambiqüivlik və s.) mürəkkəb prosesdir. İngilis və Azərbaycan dillərində sadə cümlələrin struktur-funksional və intonasiya xüsusiyyətlərində müşahidə edilən variativlik ünsiyyət iştirakçılarının koqnitiv biliklərindən, onların intellektual səviyyələrindən, müzakirə olunan mövzudan, danışan və dinləyənin mövzuya bələd olma səviyyəsindən asılıdır. Eyni fikrin ifadə olunmasına xidmət edən cümlələrin struktur və intonasiya cəhətdən müxtəlif səviyyəli dəyişikliklərə uğramasını dil materialının təhlili və müşahidələr zamanı görməmək mümkün deyil.

Tərkibində tərz-i-hərəkət zərfliyi olan sadə cümlələrin müxtəlif struktur xüsusiyyətləri və intonasiyası ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən azərbaycanlılar üçün çətinlik yaradır. Bu çətinliklərin meydana gəlməsinin səbəbi həmin vahidlərin strukturu və tələffüzü ilə əlaqəli müəyyən normativ qaydaların hələ də istənilən səviyyədə işlənib hazırlanmamasıdır. Unutmamalıyıq ki, danışmaq prosesi zamanı nitqin aydın və səlis olması istifadə olunan hər bir dil vahidindən asılıdır.

Sadə cümlə mətn daxilindəki vəziyyətdən və məzmunundan asılı olaraq müxtəlif cür tələffüz edilərək variasiyaya uğraya bilər, lakin bu həmin sadə cümlənin strukturunda dəyişiklik əmələ gəlməsinə səbəb olmur, sözlər və söz sırası əvvəlki kimi qalır. Bu variantlardan hansının dil normasına daha yaxın olduğunu tapmaq

---

³ Бодуен де Куртене, И.А. Избранные труды по общему языкознанию / И.А.Бодуен де Куртене.– Москва: – Т.1. – 1963. – с.371

bəzən çətin olur. Variasiya özü təsadüfi xarakterə malik olmayıb müəyyən bir qanunauyğunluğa malikdir, hər bir variasiya danışıq aktı zamanı müəyyən təsirin nəticəsində yaranır və dinləyici ifadə olunan fikri məhz həmin struktura uyğun anlayır.

Müxtəlifsystemli dillərin tipoloji müqayisəsi daha çox linqvistik dəyərlərə malik ümumiləşdirmələrin əldə olunmasına imkan yaradır. Bu ümumiləşmələr dilin bütün aspektlərini (fonetik, morfoloji, sintaktik və s.) əhatə edir. Tərzi-hərəkət zərflikli sadə cümlələrin struktur-funksional və intonasiya xüsusiyyətlərinin müqayisəli şəkildə tədqiq olunması konfrontativ və kontrastiv dilçilikdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müqayisə nəticəsində dillərarası fərq və oxşarlıqlar aydınlaşır, həmin dillər üçün xarakterik olan dil universaliləri üzə çıxır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini müasir ingilis və Azərbaycan dillərində tərzi-hərəkət zərflikli sadə cümlələrin variativliyi, ünsiyyət zamanı tərzi-hərəkət zərflikli sadə cümlələrin intonasiya və struktur-funksional cəhətdən uğradığı variasiya xüsusiyyətlərinin eksperimental-fonetik təhlili, tədqiqat işinin predmetini isə ingilis və Azərbaycan dillərində tərzi-hərəkət zərflikli sadə cümlələrin variativlik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi nəticəsində əldə edilən biliklərin sistemləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədini müxtəlifsystemli dillərdə tərzi-hərəkət zərflikli sadə cümlələrin struktur-funksional və intonasiya xüsusiyyətlərində ortaya çıxan variativliyin müəyyənləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi təşkil edir.

Qeyd etdiyimiz məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün qarşıya aşağıdakı **vəzifələr** qoyulmuşdur:

- müasir dilçilikdə variativlik və onun tədqiqi tarixini araşdırılması və tərzi-hərəkət zərflikli sadə cümlələrin aktual üzvlənmədə yerinin təyin edilməsi;
- müqayisə edilən dillərdə variativliyə məruz qalan tərzi-hərəkət zərflikli sadə cümlələrə aid eksperimental fonetik təhlilin aparılması;
- müxtəlifsystemli dillərdə tərzi-hərəkət zərflikli sadə cümlələrin tərkibində işlənən tərzi-hərəkət zərfliliyinin variativliyinin

cümlədəki yerindən və intonasiyadan asılı olaraq təhlil edilməsi üçün dil materialının seçilməsi və tələffüz edilməsində norma ilə variantın qarşılıqlı təsirinə aydınlıq gətirilməsi;

– ingilis və Azərbaycan dillərində tərzi-hərəkət zərflikli sadə cümlələrin tələffüz edilməsi zamanı onun struktur-funksional və intonasiya xüsusiyyətlərində variativliyi meydana gətirən amillərin dəqiqləşdirilməsi;

– seçilən dil materiallarının sistemləşdirilməsi, diktorların vasitəsi ilə kompüterə yazılması və “PRAAT” proqramından istifadə edilməklə təhlil edilməsi;

– ingilis və Azərbaycan dillərində müqayisəyə cəlb olunmuş tərkibində tərzi-hərəkət zərflikli sadə cümlələrin variativliyini göstərən akustik (temporal, melodik, dinamik) parametrlərdəki oxşar və fərqli cəhətlərin müəyyənləşdirilməsi, sistemləşdirilməsi və təhlil edilməsi.

Tədqiqat metodları. Dissertasiyada müqayisəli, müqayisəli-qarşılaşdırma, müqayisəli tutuşdurma metodlarından istifadə edilmişdir. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində tərzi-hərəkət zərflikli sadə cümlələrin variativliyinin yaranmasında intonasiyanın xüsusi rolunu nəzərə alaraq, həmin cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün müşahidə və eksperimental təhlil də geniş yer verilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

– Obyektiv dil hadisəsi olan variativlik linqvistik və ekstralingvistik vasitələrin hesabına cümlədə reallaşır, dilin qrammatik və semantik aspektlərinin sıx əlaqəsi nəticəsində variantların formalaşması baş verir.

– Müqayisə olunan dillərdə tərzi-hərəkət zərflikli sadə cümlələrin variativliyini təmin edən amillərin olması onlar arasında müqayisəli-tipoloji təhlillərin aparılmasına zəmin yaradır.

– İngilis və Azərbaycan dillərində tərzi-hərəkət zərflikli sadə cümlələrin struktur-funksional və intonasiya xüsusiyyətlərində yaranan variativlik ünsiyyət iştirakçılarının bilik səviyyəsindən və müzakirə obyektini olan mövzudan asılıdır, bu da maraqlı linqvistik müşahidə və müqayisələr aparmağa imkan verir.

– Tərzi-hərəkət zərflikli sadə cümlələrdə tələffüz zamanı

norma və variant hadisəsinin meydana gəlməsi variativliyin yaranma mexanizmini şərtləndirir.

– Tərzi-hərəkət zərflikli sadə cümlələrin akustik parametrlərinin variativliyi cümlə daxilindəki mövqedən asılıdır və bu cümlələrin tələffüzündə baş verən variativ xüsusiyyətlər forma dəyişikliyi səviyyəsində baş verir.

– Genetik cəhətdən fərqli olan müxtəlifsystemli ingilis və Azərbaycan dillərində tərzi-hərəkət zəiflikli sadə cümlələrin struktur və intonasiya xüsusiyyətlərindəki variativlik oxşar və fərqli cəhətlərə malikdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində tərzi-hərəkət zərfliyinin iştirak etdiyi sadə cümlələrin struktur-funksional və intonasiya xüsusiyyətlərindəki variativlik hadisəsinin xüsusi olaraq müqayisəli və tipoloji cəhətdən tədqiq edilməsi və bu zaman ortaya çıxan oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin eksperimental tədqiqata cəlb olunması bu sahədə atılan ilk addımdır və bu da işin elmi yeniliyi kimi dəyərləndirilə bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyada irəli sürülmüş nəzəri müddəalar dilin sintaktik strukturunun tədqiqi sahəsində aparılan təhlillər gələcək araşdırmalar üçün nəzəri baza rolunu oynaya bilər. Tədqiqatda aparılan müqayisəli tipoloji təhlillər, irəli sürülən fikir və tövsiyələr xarici dilin tədrisində və öyrənilməsində həlledici əhəmiyyət daşıdığına görə elmi, nəzəri və eləcə də praktik əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyətinə gəldikdə isə əldə edilmiş nəticələr ali məktəblərin bakalavr və magistr səviyyəsində təhsil alan tələbələr, doktorant və dissertantlar üçün baza rolunu oynaya bilər. Danışiq aktı zamanı yaranan variativliyə dair materiallardan və tədqiqatdan əldə olunmuş nəticələrdən mühazirələrdə, seminarlarda, müxtəlifsystemli dillərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsində, norma və variant problemlərinin təhlili zamanı istifadə etmək olar.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin elmi nəticələri Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi Respublika və Beynəlxalq səviyyəli elmi-praktiki konfranslarda (Böyük Britaniya, Avstraliya və Türkiyə) məruzələr edilmiş, ölkəmizdə və xaricdə dərc olunan məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 2 fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir. Dissertasiyanın “Giriş” hissəsi 6 səhifə, 10999 işarə, I fəsil 71 səhifə, 128233 işarə, II fəsil 74 səhifə, 110639 işarə, “Nəticə” hissəsi 3 səhifə, 4589 işarədir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və əlavələr istisna olmaqla, 254460 işarə təşkil edir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, müdafiəyə çıxarılan müddəalar dəqiqləşdirilir, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilir, tədqiqatın metodu, aprobeasiyası və quruluşu haqqında da məlumat verilir.

Dissertasiyanın **birinci fəslı** “**Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində tərzı-hərəkət zərflıklı sadə cümlələrin struktur, funksional və intonasiya xüsusiyyətləri və onların variativliyi**” adlanır. Bu fəsil altı paraqrafdan ibarətdir.

“*Müasir dilçilikdə variativlik və onun tədqiqi*” adlanan birinci paraqrafda variativlik haqqında ümumi məlumat verilir. Müasir dilçilikdə variativlik müxtəlif terminlərlə ifadə olunur. Onlar mahiyyətcə eyni olsa da, formalarına görə fərqlənirlər: variativlik, variantlıq, variativləşmə, variant, variasiya, invariant, konstantlıq, norma və s. Variativliklə bağlı fərqli terminlər dilçiliyə L.V.Şerba, N.S.Trubeskoy, Q.P.Torsuyev, Y.S.Maslov, A.A.Reformatski, L.R.Zinder kimi tanınmış dilçilər tərəfindən gətirilmişdir.

Dilin qrammatik aspekti ilə bərabər, semantik aspekti də çox vacib əhəmiyyətə malikdir və bu ikisinin əlaqəli şəkildə olması variantların formalaşmasında qrammatik modellərin yaranmasına

səbəb olur⁴. XX əsrin ikinci yarısında variativliklə bağlı tədqiqat işləri yazan dilçilərə A.A.Reformatskini, L.R.Zideri, İ.Q.Torsuyevi, V.V.Potapova və digərlərini nümunə gətirmək olar⁵.

Q.P.Torsuyev dilin semantik strukturunda variativliyin olmasından bəhs edərkən, variativliklə konstantlığı birgə qəbul edir və onların dialektik vəhdətdə olduğunu vurğulayır⁶.

Rus dilçisi Q.V.Stepanov qeyd edir ki, variativlik dilin bütün səviyyələrinə – fonoloji, morfoloji, leksik, sintaktik və s. xas olan vahidlərdir və onlar danışq aktında variantlarda öz əksini tapır⁷.

Bir qrup tədqiqatçılar, o cümlədən, E.Koseriu belə hesab edir ki, dildə baş verən dəyişikliklər ona məxsus olan əlamətdir və variantlıq nitqin açıq-aşkar xüsusiyyətlərindən biridir⁸.

Leksik-semantik variativlik termini ilk dəfə dilçilikdə A.İ.Smirnitski tərəfindən işlədilmişdir. O, leksik-semantik variativliyi ikitərəfli vahid kimi – sözün səs forması və sözün mənası kimi qəbul edir. O qeyd edir ki, əgər sözün yalnız bir mənası varsa, onun ancaq bir variantı, çoxmənalıdırsa onda onun daha çox variantı ola bilər. Beləliklə, o, çoxmənalılıqla variativliyi eyniləşdirir⁹.

XXI əsrin ikinci onilliyində Azərbaycan dilçiliyində dil vasitələrinin universal, yəni ümumi xüsusiyyəti olaraq dilin bütün səviyyələrində müşahidə edilən variativlik (=variantlıq) əvvəlki dövrlərlə müqayisədə ətraflı şəkildə araşdırılmış və yeni məzmunlu əsərlər yazılmışdır. Artıq əksər dilçilər dilin şəklinin dəyişmə

---

⁴ Xomski, N. Dil və təfəkkür / N.Xomski. (ingilis dilindən tərcümə edən və giriş məqaləsinin müəllifi f.e.d., prof. A.Məmmədovdur). – Bakı: Kitab aləmi, – 2006. – s.21.

⁵ Пауль, Г. Принципы истории языка / Г.Пауль. – Москва: Изд-во иностранной литературы, – 1960. – с.62.

⁶ Торсуев, Г.П. Фонетические единицы и структуры предложения (и возможности их варьирования в речи) // В кн.: Семантическое и формальное варьирование. – Москва: Изд-во “Наука”, – 1979. – с.3.

⁷ Степанов, Г.В. К проблеме варьирования языка / Г.В.Степанов. – Москва: – 1979. – с.114.

⁸ Косериу, Э. Новое в лингвистике / Э.Косериу. вып. 3. – Москва: Наука, 1963. – с.119.

⁹ Норма и вариативность в языке и речи: Сб. науч. трудов / РАН. ИНИОН. Центр гуманитар. науч.-информ. исслед. Отд. языкознания; Отв. ред. Казак Е.А. М., – 2017. – с.62.

prosesini özündə əks etdirən dil vahidlərinin variativliyini dilin mühüm xassəsi hesab edirlər. Məsələn, dilin cümlə səviyyəsində müxtəlif növ budaq cümlələrin variativlik problemini bir çox xarici tədqiqatçılarla bərabər, Azərbaycan dilçiləri, o cümlədən, K.Abdullayev, S.Abdullayev, F.Veysəlli, D.Yunusov və başqaları tədqiq ediblər. Son onillik ərzində bu siyahı daha da genişlənmiş, variativlik dilin ayrı-ayrı aspektləri F.Allahverdiyeva, G.Zeynallı, R.Həsənova və F.Qurbanova tərəfindən müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən tədqiq edilmişdir.

İkinci paraqraf *“Müasir ingilis və Azərbaycan dilçiliyində cümlə: problemlər və baxışlar”* adlanır. Burada cümlənin əsas sintaktik vahid olması, dilçilərin nəzəri görüşlərində cümlənin tərifı və fikir ayrılığı kimi məsələlər şərh edilir. Dilçilik nəzəriyyəsində ən böyük və mübahisəli məsələlərdən biri də cümlənin tərifidir, buna səbəb cümlənin fərqli məntiqi, fəlsəfi, kommunikatıv və psixoloji perspektıvlərinin əksər hallarda bir-biri ilə uyğun gəlməməsidir. K.Abdullayev Azərbaycan dilində cümlənin monopredikatıv quruluşunun təşəkkülü problemini araşdırarkən dilçilikdə cümlənin müəyyən edilməsində vacib meyarlardan birinin məntiqi qrammatik hadisə hesab edilən predikatıvlik olduğı qənaətinə gəlir¹⁰. Qeyd edilən mənbədə ikinci əsas xüsusiyyət olaraq intonasıyanın önəmi göstərilir, hərçənd ki, dilçi cümləni formalaşdıran bütün xüsusiyyətləri qeyd etsə də, ifadə olunan fikrə danışanın münasibətini bildirən modallığı nəzərə almır.

Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov da Azərbaycan dilində cümlənin formalaşması üçün üç əsas funksıyanın: predikatıvlik, intonasıya və modallığın vacibliyini göstərmişdir¹¹.

Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov cümlənin başqa sintaktik vahidlərdən fərqləndiyini göstərmişlər: *“Cümlə sözlərin məna və qrammatik cəhətdən tam formalaşmış ifadə tərzı olub bitmiş bir fikri ifadə etməklə başqa sintaktik vahidlərdən seçilir və dilin*

---

¹⁰ Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M.Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1999. – s.9.

¹¹ Abdullayev, Ə.Z. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / Ə.Z.Abdullayev, Y.M.Seyidov, A.Q.Həsənov. – IV hissə. – Bakı: Maarif, – 2007. – s.102.

sintaktik quruluşunun əsas vahidi kimi çıxış edir"¹².

N.Xomskiyə görə hər bir dildə qrammatik cümlələrin sayı sonsuzdur. Lakin sayca sonu olmayan cümlələri düzəltmək üçün müəyyən sonlu sayda qaydalar var ki, onlar vasitəsi ilə həmin o sonsuz sayda cümlələr törəyir¹³.

Çoxcəhətli mürəkkəb proses kimi ünsiyyətin yaranmasına xidmət edən bütün vasitələrin mərkəzində əsasən cümlənin durduğu əksər dilçilər (H.Paul, L.Blumfeld, A.İ.Smirnitski, V.V.Vinoqradov, L.R.Zinder, Ə.Abdullayev, Z.Budaqova, F.Veysəlli, O.Musayev və b.) tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul olunur. Cümlə hər bir dildə sintaksisin əsas mərkəzi vahidi olub, dilin ən mühüm xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir.

O.Musayev əsas dil vahidi olan cümlə barəsində yazır: *"Dilin insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilə bilməsi üçün, digər bir vahidin – cümlənin olması vacib şərtidir, zira ünsiyyət üçün başlıca şərt olan kommunikativlik ancaq cümlə vasitəsilə mümkündür, çünki bu sintaktik vahid dilin bir ünsiyyət vasitəsi kimi fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradır"*¹⁴. Bircə, O.Musayevin fikri tamamilə aydın və düzgündür.

İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dillərində cümlənin nisbi müstəqilliyi yalnız onun strukturu ilə deyil, məna tərəfi ilə də əlaqələndirilməlidir. Cümlənin müstəqil fikir ifadə edib-etməməsi də mübahisəli məsələlərdəndir¹⁵. Fikir bitkinliyi dildə bir cümlə ilə və ya bir neçə cümlə ilə, hətta bütöv bir mətn parçası olmaqla müxtəlif formalarda ifadə oluna bilər¹⁶.

"Dilçilik ensiklopediyasında" cümləyə *"Dilin ən kiçik elementlərindən düzələrək, nisbi məna bitkinliyinə, qrammatik*

---

¹² Abdullayev, Ə.Z. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / Ə.Z.Abdullayev, Y.M.Seyidov, A.Q.Həsənov. – IV hissə. – Bakı: Maarif, – 2007. – s.75.

¹³ Chomsky, N.A. Syntactic structures / N.A.Chomsky. – New York: Mouton de Gruyter, – 2002. – 256 p.

¹⁴ Musayev, O. (Türksevər) İngilis dilinin qrammatikası / O.Musayev (Türksevər). – Bakı: Qismət nəşriyyatı, – 2007. – s.353.

¹⁵ Fries, Ch. The Structure of English. An Introduction to the Construction of English Sentences / Ch.Fries. – New York: – 1965. – p.172.

¹⁶ Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / – Bakı: Azərtədrisnəşr, – 1962. – s.92.

*struktura malik və intonasiya qəlibi ilə reallaşan vahid*¹⁷ tərfi verilir. Bu tərif cümlə haqqında verilmiş ən əhatəli və dəqiq tərifdir, çünki burada cümlənin həm məna, həm qrammatik, həm də intonasiya xüsusiyyətləri nəzərə alınıb.

Y.S.Maslov cümləni dilin və nitqin minimal vahidi adlandıraraq yazır: “*Cümlə dilin və nitqin minimal kommunikativ vahididir*”¹⁸. V.S.Maslovun bu tərfi digər dilçilərin cümləyə verdikləri təriflərlə müqayisədə üstünlük təşkil edir, çünki o, cümləni kommunikativ vahid adlandırır.

İ.R.Zinder cümləni nitq axınının bölünməsindən alınan vahid kimi dəyərləndirir və fikrini tamamlayaraq göstərir ki, bölünmədən bitkinlik ifadə edən və müstəqil olan vahid – cümlədir¹⁹.

N.K.Dmitriyev cümlə barədə yazır: “*Cümlə iki vahidin – mübtəda və xəbərin sintezindən ibarətdir*”²⁰. Dilçilik tarixində Aristotel də cümlənin bu cür xüsusiyyətə malik olmasını qeyd etmişdir.

Birinci fəslin “*İngilis və Azərbaycan dillərində sadə cümlənin struktur xüsusiyyətləri*” adlı üçüncü paragrafında bir sıra elmi tədqiqat işlərində (Z.Budaqova, O.Musayev, A.İ.Smirnitski, Ç.Friz və b.) problemlə bağlı dəyərli elmi nəticələr əldə edildiyi qeyd olunur. Ancaq bu fikirlər arasında mübahisəli məqamlar da az deyil. N.A.Baskakov mübtəda ilə xəbər arasındakı münasibəti əsas götürərək predikativliyi sadə cümlənin əsas əlaməti kimi irəli sürmüşdür. Onun düşündüyü münasibətin əsasında uzlaşma əlaqəsi durur, hansı ki, uzlaşma əlaqəsi şəxs və kəmiyyət münasibətlərini özündə birləşdirir²¹. N.A.Baskakovun irəli sürdüyü bu fikirlə

---

¹⁷ Dilçilik Ensiklopediyası /– Bakı: Mütərcim, – I cild. – 2006. – s.18.

¹⁸ Маслов, Ю.С. Введение в языкознание / Ю.С.Маслов. – Москва: Выс. школа, – 1975. – с.232.

¹⁹ Зиндер, Л.Р. Общая фонетика / Л.Р.Зиндер. – Москва: Высшая школа, – 1979. – с.245.

²⁰ Дербилова, Ж.И. Вариантность просодической структуры слова в различных коммуникативных предложениях: / Автореферат дисс. канд.филол.наук / . – Ленинград, 1980. – с.42.

²¹ Баскаков, Н.А. Введение в изучение тюркских языков / Н.А.Баскаков. – Москва: Высшая школа, – 1969. – с.11-22.

Azərbaycan dilçiləri razılaşırmır. Z.Budaqova N.A.Baskakovun bu fikrinin elmi cəhətdən qüsurlu olduğunu, gerçəkliyi əks etdirmədiyini qeyd etmişdir: *“Müəllifin cümlə üçün göstərdiyi əlamətlər, ancaq cüttərkibli cümlələrə aid edilə bilər, çünki mübtədə və xəbərin predikativ münasibəti ancaq cüttərkibli cümlələrdə öz tam ifadəsini tapır”*²².

Cümlənin istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilində üç əlamətə məxsus olması əsas şərtidir: predikativlik, intonasiya və modallıq. Məsələn, */Telli xala təmkinlə cavab verməyə çalışırdı/ – /Aunt Telli was trying to answer with patience/*.

Predikativlik qrammatik üsullardan istifadə edərək cümlə daxilində cümlə üzvlərinin müəyyən qaydada düzülüşü nəticəsində əmələ gəlir. Burada şəxs, modallıq, zaman kateqoriyaları əsas mahiyyət daşıyır. Bu sadələdiyimiz kateqoriyalar danışanın hərəkətə münasibətini göstərir və predikativliyin əmələ gəlməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir²³.

Strukturuna görə həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərini qismən izomorf hesab etmək olar. Müqayisə etdiyimiz hər iki dildə, tərkib hissələrində baş və ikinci dərəcəli üzvlərin iştirak edib-etməməsindən asılı olaraq, sadə cümlələr təkərkibli və cüttərkibli olur. Cüttərkibli cümlənin yaranma mexanizmi ingilis və Azərbaycan dillərində eyni deyil. Belə ki, Azərbaycan dilində cüttərkibli cümlələr ya hər iki baş üzvün (mübtədə, xəbər) iştirakı ilə yaranır, ya da faktiki olaraq işlənməsə belə, kontekstdən və ya xəbərin qəbul etdiyi sonluğun köməyi ilə müəyyən etmək olur²⁴.

İngilis dilində düzgün söz sırasına malik nəqli cümlədə mübtədə Azərbaycan dilində olduğu kimi cümlənin əvvəlində qərarlaşır. Danışanın ifadə olunan fikrə münasibətindən, eləcə də emosional xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, mübtədə öz yerini ikinci dərəcəli üzvlərlə dəyişə bilər. Cümlə strukturunda baş verən

---

²² Budaqova, Z.İ. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə / Z.İ.Budaqova. – Bakı: – 1963. – s.13.

²³ Rəhimov, İ.M. İngilis dilinin praktik qrammatikası / İ.M.Rəhimov, T.İ.Hidayətəzadə, S.Mircəfərova. – Bakı: Azərneşr, – 2001. – s.96.

²⁴ Budaqova, Z.İ. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə / Z.İ.Budaqova. – Bakı: – 1963. – s.51.

dəyişikliklər onun məna strukturuna təsir edir, çünki cümlənin strukturunda baş verən invariant dəyişiklik onun normada ifadə olunan invariant mənasını da dəyişir və bunun nəticəsində hər bir yeni strukturun öz məna çaları yaranır. Bu fərqlənmə üslubla əlaqələndirilir.

İngilis dilində söz sırası sabit olsa da, bəzi hallarda pozulur, yəni cümlə üzvləri öz yerlərində deyil, müəyyən şərtə əsaslanan digər yerlərdə işlənir. Söz sırasının bu cür dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq, alınan yeni invariant strukturla əvvəlki, yəni adi söz sırasına malik olan invariant struktur arasında məna fərqi əmələ gəlir. Bu fərq söz sırasının strukturunda yeni invariant strukturun yaranması sayəsində baş verir. Belə vəziyyətdə söz sırası üslubi funksiya daşıyır və inversiya adlanır²⁵.

Birinci fəslin dördüncü paragrafında **“Zərfliyin cümlə üzvləri sistemində yeri və tədqiqi. Tərzi-hərəkət zərfliyinə xas olan xüsusiyyətlər”** təhlil olunmuşdur. Hər hansı bir cümlədə müəyyən cümlə üzvünün ifadəsinə xidmət edən söz, başqa bir kontekstdə fərqli cümlə üzvünün ifadəsinə xidmət edir, hətta cümlənin qrammatik və aktual üzvlənməsində fərqli qruplarda və fərqli qütblərdə təmsil olunur.

Tərzi-hərəkət zərfliyi feili xəbərlə ifadə olunan işin necə, nə halda, nə kimi vəziyyətdə icra olunduğunu bildirir, Azərbaycan dilində necə? nə cür? nə halda? nə vəziyyətdə? nə şəkildə?, ingilis dilində isə *how? in what way? by what means?* suallarından birinə cavab verir. Müasir dilçilikdə tərzi-hərəkət zərfliklərinin aşağıdakı məna növləri göstərilmişdir: *işin, hərəkətin icra tərzini bildirənlər və hərəkətin keyfiyyətini bildirənlər*.

İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında aparılan təhlillər göstərir ki, bu dillərdə sadə cümlələrdə tərzi-hərəkət zərflikləri eyni funksiya yerinə yetirsələr də, eyni semantik struktura malik olsalar da, onların reallaşdığı cümlə strukturları müxtəlif olur, çünki ingilis və Azərbaycan dillərində onların söz sırası fərqlidir.

---

²⁵ Musayev, O. (Türksevər) İngilis dilinin qrammatikası / O.Musayev (Türksevər). – Bakı: Qismət nəşriyyatı, – 2007. – s.12.

Q.Kazımov qeyd edir ki, Azərbaycan dilində zərfliklərin cümlədə yeri sərbəstdir, aktuallaşma zamanı daha çox cümlənin sonunda işlənir və xəbərdən əvvəlki mövqedə qərarlaşır²⁶.

İngilis dilində “sözünü + isim” və ya “sözünü + cerund” birləşməsi ilə ifadə olunan təzi-hərəkət zərfliyi adətən cümlədə son mövqedə qərarlaşır. Məsələn, */The Gadget clapped his hands with a tragic gesture/*.

N.Ə.Erdogan ingilis dilində zərfliklərin semantik bölgüsünü apararaq, təzi-hərəkət və hal-vəziyyət zərfliklərini ayrılıqda verir və onları zərfliyin müxtəlif növü kimi göstərir. Tədqiqatçı Azərbaycan dilində zərfliyin bu iki növünü sadəcə “təzi-hərəkət zərfliyi” adı altında vermiş və bu nəticəyə gəlməsini müqayisə olunan dillərin quruluşlarının bir-birindən fərqli olması faktı ilə izah etmişdir. N.Ə.Erdogan fikrini belə əsaslandırır ki, ingilis dilində hal-vəziyyət zərfliyi özünü kifayət qədər bürüzə verir və cümlənin qalan hissəsindən həmişə vergüllə ayrılır, lakin ingilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilindəki hal-vəziyyət zərfliyi nə cümlədəki mövqeyi, nə də xüsusi vurğusu baxımından təzi-hərəkət zərfliyindən fərqlənir²⁷.

Feili sifət və ya feili sifət birləşmələri ilə ifadə olunan təzi-hərəkət zərfliklərinin yeri sabit deyil, o, ya cümlənin əvvəlində, ya da sonunda işlənir. Məsələn, */He came in jumping/*.

/Carring a big parcel he came in/.

Müasir Azərbaycan dilində təzi-hərəkət zərfliyi sadə cümlələrdə işlənmə yerinə görə digər növ zərfliklərdən fərqlənir. Təzi-hərəkət zərfliyi cümlədə, əsasən, mübtədadan sonra, digər cümlə üzvlərindən əvvəl gəlir. İngilis dilində təzi-hərəkət zərfliyi adətən feildən sonra gəlir. Məsələn, */Shopy was moving uncomfortably in the park/*. */Soft parkda narahat hərəkət edirdi/ (hərəkətin icra tərzini bildirir)*

---

²⁶ Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Aspoliqraf LTD MMC, – 2004. – s.136.

²⁷ Erdogan, N.Ə. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində zərfliklərin müqayisəli sintaktik-semantik təhlili: / filologiya elmləri namizədi dis. avtoferatı. / – Bakı, 2006. – s.10-17.

Danışiq aktı zamanı danışanın hərəkətə münasibətini ifadə edərkən tərzi-hərəkət zərfliyi mübtədadan əvvələ keçir və bu da intonasiyanın dəyişməsi ilə nəticələnir.

/Carefully she touched the child// – /O, qayğıyla uşağa toxundu//.

İngilis dilində sadə cümlə strukturunda tərzi-hərəkət zərfliyi xəbərdən sonra işləndiyi halda, Azərbaycan dilində bu cümlə üzvü, əsasən, xəbərdən əvvəl işlənir. Məsələn, */The doctor said irritably//. /Həkim əsəbi halda dedi//.*

Tərzi-hərəkət zərfliyi sadə cümlənin bir komponenti olub hərəkətin tərzini ifadə edir, danışanın hərəkətə münasibətindən asılı olaraq tərzi-hərəkət zərfliyi cümlədə yerini və intonasiyasını dəyişə bilər, bu isə yeni variantın yaranmasına səbəb olur.

Birinci fəslin beşinci paraqrafında **“Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində sadə cümlələrin qrammatik və aktual üzvlənməsində tərzi-hərəkət zərfliklərinin yeri və informativliyi”** təhlil olunmuşdur. Tərzi-hərəkət zərfliklərinin yeri xəbər qrupunun daxilindədir. Xəbər qrupuna daxil olan tərzi-hərəkət zərflikləri də hərəkətin və ya hadisənin hansı tərzlə yerinə yetirildiyini göstərmək üçün işlədilir. Bu da hər iki dil üçün universal hadisədir, lakin bunların işlənmə xüsusiyyətləri fərqlidir. İngilis dilində sadə cümlə strukturunda tərzi-hərəkət zərflikləri xəbər qrupuna daxil olsa da, sabit yeri yoxdur. Kontekst və məqsəddən asılı olaraq zərfliyin bu növünün yeri variasiyaya məruz qala bilər. İngilis dilində sadə cümlələrdə işlənən tərzi-hərəkət zərflikləri, əsasən, təyin etdiyi xəbərdən sonra işlənir. Azərbaycan dilində isə tərzi-hərəkət zərflikləri sadə cümlənin daxilində, əsasən, xəbərdən əvvəl, lakin bəzi hallarda isə ondan sonra işlənir²⁸.

1. */My car goes smoothly//.* – */Mənim maşınım rahat gedir//.* 2. */They were riding quietly along a country road//.* – */Onlar kənd yolu ilə sakitcə gəldirdilər//.* 3. */They did not treat him politely//.* – */Onlar onunla nəzakətlə davranmadılar//.* 4. */She replied to questions with great courtesy//.* – */O, suallara çox ədəblə cavab verdi//.*

²⁸ Abdullayev, Ə.Z. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / Ə.Z.Abdullayev, Y.M.Seyidov, A.Q.Həsənov. – Bakı: Maarif, – IV hissə. – 2007. – s.69.

Azərbaycan dilində tərzi-hərəkət zərfliyinin xəbərdən öncə işlənməsi cümlə strukturunda xəbərin son mövqedə olması ilə əlaqəlidir. İngilis dilində isə bu struktur əksinədir. Hər bir cümlədə hərəkətin və ya hadisənin yerinə yetirilməsi müəyyən tərzlə şərtlənir. Cümlədə yerinə yetirilən hökm əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş tərzlə bağlı olur.

Kommunikativ vahid kimi işlədilən hər bir cümlənin aktual üzvlənməsi onun semantik strukturu ilə əlaqəlidir. Cümlənin bu üzvlənməsi informasiyanın ötürülməsində danışanla dinləyən arasında yaranan əlaqədə özünü göstərir. Aktual üzvlənmə adlandırılan bu prosesdə cümlənin sintaktik qatı ilə yanaşı, onun məntiqi qatı da əhəmiyyətli rol oynayır²⁹.

Tərz-i-hərəkət zərfliyinin sadə cümlələrin aktual üzvlənməsində yeri məsələsinin müəyyənləşdirilməsi predikat qrupunun cümlə strukturunda tutduğu mövqe ilə bağlıdır. Predikat qrupu cümlədə yeninin – remanın ifadəsinə xidmət etdiyindən, tərz-i-hərəkət zərfliyi də bu strukturda remanın ifadəsinə xidmət edir. Məsələn, */I entered without knocking/* cümləsində */without knocking/* tərz-i-hərəkət zərfliyi funksiyasını yerinə yetirir, predikat qrupuna daxildir və cümlənin sonunda işlənir. Bu cümlədə o, sonda işlənməklə cümlənin informasiya nüvəsini təşkil edir. Sadə cümlənin hansı və neçə (üç, dörd, beş və s.) cümlə üzvündən ibarət olmasından asılı olaraq, tərz-i-hərəkət zərfliyinin cümlə strukturundakı yerində dəyişiklik baş verə bilər. Müqayisə göstərir ki, tərz-i-hərəkət zərfliyi ingilis dilində əsasən xəbərdən sonra işləndiyi halda, Azərbaycan dilində əksinə xəbərdən əvvəl gəlir. Cümlədə ifadə olunan fikirdən asılı olaraq tərz-i-hərəkət zərfliyi sadə cümlə daxilində tamamlıqdan və zərfliyin digər növlərindən əvvəl və yaxud sonra işləyə bilər. Daha doğrusu, tərz-i-hərəkət zərfliyinin mövqeyində variasiya hadisəsi baş verir. İngilis dili ilə müqayisədə Azərbaycan dilində tərz-i-hərəkət zərfliyinin işlənmə yerində sərbəstlik müşahidə olunur.

“İngilis və Azərbaycan dillərində sadə cümlələrdə tərz-i-hərəkət zərfliklərinin danışq aktında norma və variant qarşılaşması” adlanan altıncı paragrafda qeyd olunur ki, dil

---

²⁹ Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M.Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1999. – s.90.

sistemində mövcud olan hər bir şey norma vasitəsilə variantlar formasında fərdlərin nitqində reallaşır. Ünsiyyət prosesində informasiyanın çatdırılması üçün seçilmiş ifadə formaları öz variativlikləri ilə fərqlənir. Y.N.Yartseva yazır ki, morfoloji səviyyədə sözlərin variantları “qapalı” vəziyyətdə olur, daha çox variasiya olunan strukturların həyata keçməsində bu və yaxud digər variantın seçilməsində stilistik və digər faktların qarşılıqlı əlaqəsində yaranır³⁰. Norma dilin daxili qanunauyğunluqlarının gözlənilməsidir. Hər iki dilin ümumi ifadə qaydası norma ilə əlaqəlidir və dildə invariant vahidlə ifadə olunur. İnvariant maddi deyil, mücərrədlik təşkil edir və elə ki, maddiləşir, həmin anda o öz invariantlıq statusunu itirərək variantlaşır. Bəzi dilçilər sadə sintaktik vahidlərin daha çox formasını nəzərdən keçirərək, onun vacib tərəfi olan semantik xüsusiyyətini yaddan çıxarmışlar. Məntiqi vurğusuz normal tələffüzdə son mövqedə işlənən cümlə üzvü informativlik baxımından önə çəkildiyindən, burada da predikativliyin tamamlanma nöqtəsini təzi-hərəkət zərfliyi təşkil edir. Məsələn, */We have gone to the room slowly//*.

Təzi-hərəkət zərfliklərinin sadə cümlə strukturundakı inversiyası normanın invariant strukturunda nəzərdə tutulmuş söz sırasını pozur. Təzi-hərəkət zərflikləri ingilis dilində xəbərdən sonra, Azərbaycan dilində isə xəbərdən əvvəl gəlir.

A.İ.Qorşkov norma və variantları üç səviyyədə keçirməyi tövsiyə edir: iki nöqtə dil vahidləri səviyyəsində, mətn səviyyəsində və dil sistemi səviyyəsində³¹. Fikrimizcə, bu səviyyələr arasında kəskin sərhəd qoymaq mümkün deyil, çünki dil səviyyələri bir-biri ilə əlaqəli şəkildə fəaliyyətdə olduğuna görə bu prosesdə yaruslararası əlaqələri və münasibətləri kənarında qoymaq olmaz. Məsələn, */Adil razı halda maşına mindi//*. */Adil maşına razı halda mindi//*. */Maşına Adil razı halda mindi//*. */Adil mindi maşına, razı halda//*.

---

³⁰ Ярцева, В.Н. Проблемы вариативности и взаимоотношение уровней грамматической системы языка // Вопросы языкознания, – 1983. №5, – с.20.

³¹ Горшков, А.И. Вопрос о вариантности норм в связи с пониманием языка как системы систем // Литературная норма и вариантность. – Москва: Наука, – 1981. – с.125-236.

Qeyd edilən bu cümlələrdə söz sırasına və ya cümlə üzvlərinin sırasına əsasən dilin normasına uyğun gələn fikrin ifadəsini tamamlayan müxtəlif invariantlar əmələ gəlmişdir. Bunlardan hansının norma baxımından gerçək olduğu normada ifadə olunan dil qanunları ilə müəyyənləşir, belə ki, tərzi-hərəkət zərflikli cümlələrin strukturu deyərəkən bununla bağlı dil sisteminin realizasiya imkanları nəzərdə tutulur.

Dil normaları bir tərəfdən dilin sistemini formalaşdırır, digər tərəfdən isə canlı danışıqda reallaşan variantlar üçün norma xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir³².

Beləliklə, variantlıq tədqiq edilərkən iki cəhət nəzərə alınmalıdır:

a) dil normalarının formalaşmasında əhəmiyyətli olan dil funksiyası,

b) həm fonetik, həm də qrammatik sistemdə variantların nisbiliyi³³.

Həm Azərbaycan, həm ingilis dilində hər bir danışan öz fərdi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir, bura özünəməxsus danışıq tembri, akustik xüsusiyyətlər aiddir. Belə bir variasiya tərzi-hərəkət zərflikli sadə cümlələrin də tələffüzündə meydana gəlir.

İngilis və Azərbaycan dillərində tərkibində tərzi-hərəkət zərfliyi olan sadə cümlələrin fonetik realizə variantlarını ümumiləşdirib bir tip kimi göstərsək, danışıq məqamlarında və şəraitində bu tip həm formal-struktur əlamətlərinə, həm də məzmununa görə digər vahidlərdən seçilərək, onlarla qarşı-qarşıya duraraq, dözümlülüyünü qoruyub saxlayacaqdır. Məsələn, */He has come to study/* cümləsinin bu strukturu həmin cümlə üçün invariant hesab olunur və məhz bu invariant xüsusiyyəti ilə o, digər oxşar strukturlardan fərqlənir. Onun hər hansı bir dil daşıyıcısı tərəfindən tələffüz edilməsi həmin invariantın maddiləşməsinə, varianta çevrilməsinə – yeni akustik çalarlıq qəbul etməsinə gətirib çıxarır. Bu qarşılaşma bir daha onu göstərir ki, dildə invariantsız variant,

---

³² Veysəlli, F.Y.German dilçiliyinə giriş / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Təhsil, – 2003. – s.225.

³³ Вейсалов, Ф.Е. Проблема вариативности языковых единиц // – Баку: БСУ, – 1990. – с.4.

variantsız da invariant yoxdur. Hər bir invariant onun realizasiyası ilə bağlı olan bütün danışıqda, dialoji nitq üçün qısa, formaca mürəkkəb olmayan cümlələr xarakterikdir³⁴.

Tərzi-hərəkət zərfliyinin sadə cümlə daxilində qrammatik xüsusiyyətlərinə görə variativliyə məruz qalması həmin vahidin danışıq aktında intonasiya strukturunun da variasiya olunmasına səbəb olur.

*Birinci fəslin əsas müddəaları və materialları müəllifin aşağıdakı nəşrlərində təqdim olunur*³⁵.

Dissertasiyanın **“İngilis-Azərbaycan dillərində tərzi-hərəkət zərflikli sadə cümlələrin variasiya xüsusiyyətlərinin eksperimental-fonetik təhlili”** adlanan **ikinci fəsl**i dörd paragrafdan ibarətdir. Birinci paragrafda **“Eksperimentin aparılma prinsipləri”** qeyd edilir. Eksperimental-fonetik təhlilə ingilis və Azərbaycan dillərindən seçilmiş tərzi-hərəkət zərflikli sadə cümlələr cəlb edilmişdir.

Auditor təhlilin birinci mərhələsində eksperimentə cəlb olunan tərzi-hərəkət zərflikli sadə cümlələrin statusu və onların səsləndirilməsinin müqayisə olunan dillərin tələffüz normalarına uyğun gəlməsi qiymətləndirilmişdir. Auditor təhlilinin ikinci mərhələsinin məqsədi eksperimental-fonetik təhlilə cəlb olunan tərzi-hərəkət zərflikli sadə cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərinin aşkar etməkdən ibarətdir. Bu mərhələdə tərzi-hərəkət zərflikli sadə cümlələrin bəzi fonetik-struktur xüsusiyyətləri: mürəkkəb sintaktik bütövün sintaqmatik üzvlənməsi, sintaqlarda əsas ton tezliyinin hərəkəti, tələffüz tempinin, dinamiklik zirvəsinin müəyyən edilməsi, sintaqlar arasında fasilənin olması, tələffüz prosesində bəzi seqmentlərin düşməsi, vurğunun xüsusi qabardılması və s. auditorlar tərəfindən aşkar edilmişdir.

Eksperimental-fonetik tədqiqatlar tərzi-hərəkət zərflikli sadə cümlələrin intonasiya xüsusiyyətləri haqqında obyektiv fikir söyləməyə və həmin xüsusiyyətləri əyani şəkildə açıb göstərməyə imkan verir. Dil materialının prosodiyasını tədqiq edərkən intonasiya

---

³⁴ Jespersen, O. A modern English Grammar on Historical principles / O.Jespersen. Pt 5, – London: – 5 volume. – 1940. – p.115.

³⁵ İddiaçının avtoreferatın sonunda təqdim olunmuş əsərlərinin siyahısında: № 1; 2; 4; 5; 6; 7; 8; 12; 14; 16; 17; 18; 19; 20.

və sintaktik vahidlərin qarşılıqlı əlaqəsinə xüsusi diqqət yetirməklə yanaşı, cümlənin müəyyən məna daşıyan mərkəzlərini müəyyənləşdirmək vacib amildir. İntonasiyanın variativliyinin reallaşmasına söyləmin uzunluğu, sintaktik strukturu, yeri, vurğunun sayı, intonasion-məzmun üzvlənməsi, kontekst və situasiya, danışanın intensiyası və s. təsir edir. İntonasiya konturu dilin digər vahidləri kimi variativliyə məruz qalır, yəni danışmaq aktında istər səslənmə, istərsə də məna baxımından variantlarda, realizasiyalarda təmsil oluna bilər. Səslənmənin variativliyi hər bir intonasiya konturunun öz aralarında akustik-artikulyator xüsusiyyətləri fərqlənən və cümlənin neytral üzvü ilə əvəzlənə bilən intonasiya tiplərini əmələ gətirir. Tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiyasını araşdıran D.N.Yunusov yazır: “...*bu vahidlərin intonasiya strukturu həmişə qrammatika ilə sıx bağlıdır. Tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya strukturu, eləcə də onun qrammatik xüsusiyyətləri dil funksiyasının ümumi qanunauyğunluqlarının ifadəsidir*”³⁶.

Fikrimizcə, eksperimental-fonetik tədqiqat işləri birbaşa canlı danışmaq dili ilə bağlı hadisədir, çünki dil canlı ünsiyyətdə öz real ifadəsini tapır. Dilçilikdə də mövcud köhnə fikirlər heç də asanlıqla yeniliyi qəbul etmək istəmədiyindən, yeniliyin tərəfdarları olan tədqiqatçılar irəli sürdükləri yeni fikirləri əsaslandırmaq və sübuta yetirmək üçün eksperimentdən istifadə etməli olurlar. Bu dissertasiya işində də biz, tərkibində tərzi-hərəkət zərfliləri olan cümlələrin tələffüz xüsusiyyətlərinə dair mövcud nəzəri fikirlərə aydınlıq gətirmək üçün eksperiment materialına müraciət etmişik.

Ünsiyyətin reallaşmasını təmin edən hər bir vahidin özünə məxsus akustik xüsusiyyətləri olduğu kimi tərkibində tərzi-hərəkət zərfliləri olan cümlələri başqa dil vahidlərindən fərqləndirən səciyyəvi akustik xüsusiyyətlər mövcuddur.

İkinci paraqrafda “*İngilis və Azərbaycan dillərində tərzi-hərəkət zərflikli sadə cümlələrin melodik komponentə görə variasiyası*” təhlil edilir. Hər bir cümlə ünsiyyət prosesində reallaşarkən onun akustik göstəriciləri aktuallaşır və müxtəlif formalarda öz ifadəsini tapır. Tərkibində tərzi-hərəkət zərfliləri olan

---

³⁶ Yunusov, D.N. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik / D.N.Yunusov. – Bakı: ELM nəşriyyat şirkəti, – 2008. – s.7.

cümlələrin tələffüzü zamanı bu tip cümlələr üçün səciyyəvi olan invariant akustik göstəricilər müxtəlif amillərin təsiri sayəsində variasiya olunur. Variasiyanın səviyyəsi akustik göstəricilərin normadan hansı dərəcədə yayınmaları ilə müəyyənləşir. Bunu nəzərə alaraq biz eksperiment materialı üzrə akustik parametrlərin göstəricilərini təhlil etmişik. İlk öncə təhlili melodik komponent üzrə yerinə yetiririk.

L.R.Zinder melodikliyin “*intonasiyanın digər komponentlərindən daha çox cümlənin kommunikativ növünün – nəqli, sual və təsdiq ifadəsinə xidmət etdiyini*” yazır. Müəllifə görə, melodiklik “*danışqı aktının üzvlənməsinə deyil, həm də onun ayrı-ayrı hissələrinin əlaqələndirilməsinə xidmət edir. ...sonda tonun qalxması onun sual, nida və ya fikrin bitmədiyi hallarda özünə yer tapır. Əksinə danışqıda tonun enməsi onun ya müstəqil məna və sintaktik vahid, yada hansısa bir mürəkkəb cümlənin bitdiyindən bəhs edir*”³⁷. F.Veysəlli isə “*... səs tonununun qalxıb-enməsi cümlənin melodiyasını təşkil etdiyini*”³⁸ yazır.

İngilis dilindəki */With troubled eyes Doctor McPhail looked at Davidson/* [wɪð 'trʌblɪd aɪz 'dɒktə mak feɪl lʊkt æt deɪvɪdsn] (*Cənab Makfeil narahat baxışlarla Davidsona baxdı*) cümləsində tərzihərəkət zərfliyi cümlə strukturunda prepozisiyada reallaşmışdır. /wɪð 'trʌblɪd aɪz/ tərzihərəkət zərfliyində əsas ton tezliyi 212-183-159 hs, orta ton tezliyi isə 184 hs-dir. Cümlənin sonunda tezlik göstəricisi 115 hs-dir. Cümlənin ümumi orta ton tezliyi 162 hs-dir ki, bu da prepozisiyadakı tərzihərəkət zərfliyinin əsas ton tezliyindən 22 hs aşağıdır.

Bu da onu deməyə əsas verir ki, bu mövqedə işlənən tərzihərəkət zərfliyi tələffüz tezliyinə görə cümlədə maksimum ton səviyyəsinə malikdir. Belə bir ton dəyişikliyi ingilis dili nəqli cümləsi üçün xarakterik haldır.

Tərzihərəkət zərfliyinin melodik cəhətdən yüksək göstəriciyə malik olması, onun cümlədəki mövqeyi ilə bağlı hadisədir. Bu cür

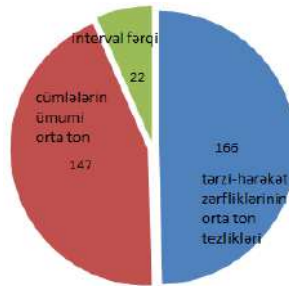
---

³⁷ Зиндер, Л.Р. Общая фонетика / Л.Р.Зиндер. – Москва: Высшая школа, – 1979. – с.272.

³⁸ Veysəlli, F.Y. Fonetika və fonologiya məsələləri / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Maarif, – 1993. – s.177.

cümlələrdə ön pozisiyada çıxış edən cümlə üzvü yüksək melodikliklə tələffüz edilir. Burada da tərzi-hərəkət zərfliyi cümləəvvəli mövqedə işlənmişdir.

Azərbaycan dilindən eksperimentə cəlb edilmiş /Əsrəf yavaşca onun çiyini qucaqladı// və /Zərnigar xanım ehtiyatla yarğana yaxınlaşdı// cümlələrində tərzi-hərəkət zərfliyi ortada işlənmişdir. Cümlələrdə əsas ton tezliyi aşağıdakı nisbətdə qeydə alınmışdır: I cümlədə tərzi-hərəkət zərfliyinin orta ton tezliyi 155 hs, cümlənin ümumi orta ton tezliyi 143 hs, II cümlədə tərzi-hərəkət zərfliyinin orta ton tezliyi 160 hs, cümlənin ümumi orta ton tezliyi 146 hs. Hər iki cümlədə minimum ton tezliyi sonuncu hecədə qeydə alınmışdır – 124-117 hs. Təhlil olunan cümlələrdə tərzi-hərəkət zərfliyi və cümlənin ümumi orta ton tezliyi arasında interval fərqi 12-14 hs-dir (bax: şəkil 2.2.5).

Şəkil 2.2.5

Orta mövqedə reallaşan tərzi-hərəkət zərflikləri və cümlələrin ümumi orta ton tezliklərinin % nisbəti

İngilis və Azərbaycan dillərində tərkibində tərzi-hərəkət zərfliyi olan sadə cümlələrin melodik göstəricilərinin təhlilindən məlum olur ki, bu model cümlələrin danışq aktında özlərinə xas melodik strukturları mövcuddur. Tərzil-hərəkət zərfliklərinin melodik strukturları daxil olduqları cümlələrin melodik strukturları daxilində variasiyaya uğrayır. Tərzil-hərəkət zərfliyinin cümlədəki yerindən və danışq situasiyasından asılı olaraq tələffüz prosesində melodik dəyişikliklər baş verir. Baş vermiş bu dəyişikliklər cümlənin ümumi mənə strukturuna təsir etmir, yalnız ünsiyyətdə formal dəyişikliklər yaradır. Deməli, variasiya norma səviyyəsində deyil, danışq səviyyəsində də baş verir.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin üçüncü paragrafında ***“İngilis və Azərbaycan dillərində tərz-i-hərəkət zərflikli sadə cümlələrin temporal komponentə görə variasiyası”*** araşdırılır.

Ünsiyyət prosesində tələffüz edilən hər bir cümlə müəyyən zaman kəsiyində reallaşır. Zaman kəsiyi davamlılıq baxımından dəyişkən olur.

L.R.Zinderə görə səsin uzunluğunu *“...fonetik şəraitdən, fonetik mövqelərdən birbaşa asılıdır. Səsin uzunluğu əksər hallarda söz strukturundakı açıq və qapalı hecalarda fərqli olur. Səsin uzunluğu əvvəlki və sonrakı samitlərin akustik keyfiyyətindən (kipləşən və ya novlu, kar və ya cingilti və s.), saitdən sonra yerləşən samitlərin sayından, sözdəki vurğunun yerindən (vurğulu heca, vurğudan əvvəlki, sonrakı, ikinci və s.), həmçinin söz və ya söz birləşmələrindəki hecaların sayından asılı ola bilər”*³⁹.

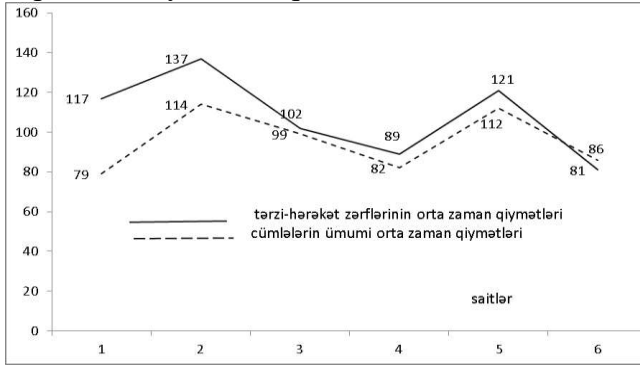
Təhlil olunan seqmentlərin uzunluğunun ölçülməsi mütləq vahidlər əsasında (m/san) aparılmışdır. Zaman parametrisinin tədqiqində mütləq uzunluqla yanaşı, nisbi uzunluq da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nisbi uzunluğun tapılmasında aşağıdakı prosedur yerinə yetirilmişdir: orta heca uzunluğunun tapılması, saitlərin orta səs uzunluğunun tapılması. Zaman parametrisinin araşdırılmasında aşağıdakı əlamətlər təhlil edilmişdir: sözlərin uzunluğu (m/san), sait səsin orta uzunluğu, sözlərdə maksimum uzunluğun lokallaşması, sözlərdə minimum uzunluğun lokallaşması, sözlərdə hecanın orta uzunluğu və s.

Orta tələffüz tempini tapmaq üçün sözlərin ümumi tələffüz tempi ondakı hecaların sayına bölünmüşdür. Müqayisə olunan dillərdə sözləmlərin tələffüz tempinin orta göstəricili olmasını həmin sözləmlərin məzmun və funksional baxımdan vacibliyi ilə şərtlənmişdir. Təhlil olunan sözləmlərdə bəzi hecalarda uzanmaların yer alması müəyyən funksiyalar yerinə yetirir: onlar bu və ya digər emosional çalarları, dinləyicilərin diqqətini daha vacib olan elementlərə cəlb etməkdən ibarətdir. Sözləmlərin zaman parametrlərinin müqayisəsi göstərir ki, altı mümkün halın beşində

---

³⁹ Зиндер, Л.Р. Общая фонетика / Л.Р.Зиндер. – Москва: Высшая школа, – 1979. – с.187.

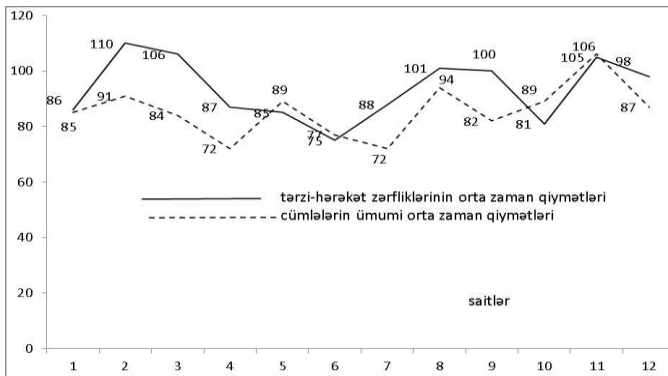
tərzi-hərəkət zərfliklərinin orta heca uzunluğu cümlələrin ümumi orta tələffüz tempini üstələyir (bax: qrafik 2.3.1).

Qrafik 2.3.1.

Başlanğıc mövqedə reallaşan tərzi-hərəkət zərflikləri və cümlələrin ümumi orta zaman qiymətləri

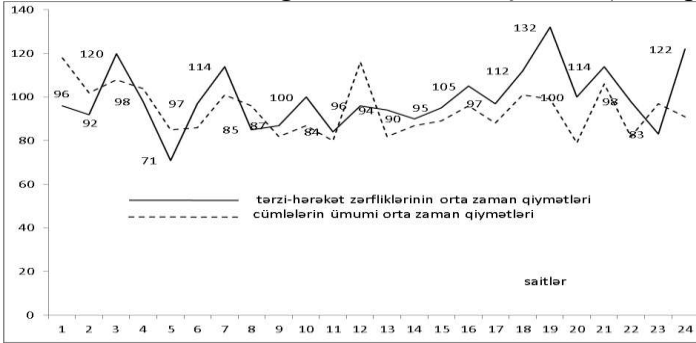
/A lamp burned dimly behind yellow shades/ [ə læmp bɜ:nd 'dɪmli bɪ'hɑ:nd 'jeləʊ feɪd]cümləsində /'dɪmli/ tərzi-hərəkət zərfliyində zaman göstəriciləri 82-141-72 m/san, orta tələffüz müddəti isə 98 m/san-dir. Cümlənin sonunda tələffüz sürəti 127 m/san-dir. Cümlənin ümumi orta tələffüz müddəti isə 87 m/san-dir. Prepozisiyadakı tərzi-hərəkət zərfliyinin orta tələffüz müddəti cümlənin ümumi orta uzunluğundan 1 m/san azdır (bax: səkil 2.3.2).

Qrafik 2.3.2.

Orta mövqedə reallaşan tərzi-hərəkət zərflikləri və cümlələrin ümumi orta zaman qiymətləri

/I have protested earnestly// [ai həv prə'testɪd 'ɜ:nɪstli] cümləsində /'ɜ:nɪstli/ tərzi-hərəkət zərfliyində mütləq zaman qiymətləri 83-149-76 m/san, orta tələffüz müddəti isə 103 m/san-dir. Cümlənin ümumi orta tələffüz müddəti isə 87 m/san-dir. Prepozisiyadakı tərzi-hərəkət zərfliyinin orta tələffüz müddəti cümlənin ümumi orta uzunluğundan 31 m/san çoxdur (bax: qr.2.3.3).

Qrafik 2.3.3.

Postpozisiyada reallaşan tərzi-hərəkət zərfləri və cümlələrin ümumi orta zaman qiymətləri

Bütün təhlillər bir daha onu deməyə əsas verir ki, tərkibində tərzi-hərəkət zərfliyi olan cümlələrin tələffüzündə temporal göstərici cümlədəki leksik vahidlərin sayından, daha doğrusu cümlənin uzunluğundan və qısalığından asılı olaraq variativliyə uğrayır. Əlbəttə, burada temporal xüsusiyyətin variativliyini yalnız bununla əsaslandırmaq düzgün olmazdı, çünki bu prosesdə cümlə daxilində tərzi-hərəkət zərfliyinin hansı mövqedə işlənməsi danışanın hadisəyə münasibəti və ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunan dilə danışanın nə səviyyədə bələd olması da əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən faktordur. Təhlil onu da deməyə əsas verir ki, sadə cümlə daxilində tərzi-hərəkət zərfliyinin tələffüzündə baş verən variativ dəyişiklik normadan yayınma olub, forma dəyişikliyi yaradır və bu dəyişiklik cümlənin ümumi temporal strukturu çərçivəsində özünü göstərir.

“İngilis və Azərbaycan dillərində tərzi-hərəkət zərflikli sadə cümlələrin dinamik komponentə görə variasiyası” adlanan dördüncü paragrafda danışq aktının əsas vahidi olan cümlələrin tələffüzündə melodik və temporal xüsusiyyətlər ilə yanaşı dinamik

parametrin də xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi vurğulanır. F.Veysəlliyyə görə, “*Rəqsin amplitudları böyüdükcə səsin intensivliyi də artır ... cümlənin intonasiası təkcə tonun qalxıb-ənməsi və zaman dəyişikləri müşahidə olunan deyil, həm də həmin cümlənin ayrı-ayrı elementlərinin tələffüzünə sərf olunan gücün paylanmasıdır*”⁴⁰.

İntensivlik parametrinin araşdırılmasında aşağıdakı korrelyatlar tədqiq edilmişdir: söyləmə intensivliyinin hərəkət istiqaməti, söyləmə maksimum və minimum intensivliklərinin lokallaşması, nüvə hecanın intensivliyi, söyləmin intensivlik diapazonu.

/With open eyes they lay side by side/ [wɪð 'əʊpən aɪz ðeɪ leɪ saɪd baɪ saɪd] (*Onlar gözləri açıq yanaşı uzandılar*) cümləsində /wɪð 'əʊpən aɪz/ tərzi-hərəkət zərfliyinin orta intensivliyi 79 db-dir. Cümlənin sonunda intensivlik 66 db-dir. Cümlənin ümumi orta intensivlik göstəricisi isə 74 db-dir ki, bu da prepozisiyadakı tərzi-hərəkət zərfliyinin orta intensivlik qiymətindən 5 db aşağıdır (bax: şəkil 2.4.1).

Şəkil 2.4.1.

Başlanğıc mövqedə reallaşan tərzi-hərəkət zərfliləri və cümlələrin ümumi orta intensivlik göstəricilərinin nisbəti

/Hərəkətsiz halda masanın arxasında əyləşdi/ və */Asta addımlarla oradan uzaqlaşdı/* cümlələrində intensivlik göstəriciləri aşağıdakı nisbətdədir: I cümlədə tərzi-hərəkət zərfliyinin orta intensivlik qiyməti 71 db, cümlənin ümumi orta intensivlik qiyməti 66 db, II cümlədə tərzi-hərəkət zərfliyinin orta intensivlik qiyməti 81 db, cümlənin ümumi orta intensivlik qiyməti 69 db-dir. Cümlələrin başlanğıcındakı tərzi-hərəkət zərfliyi və cümlənin ümumi orta

⁴⁰ Зиндер, Л.Р. Общая фонетика / Л.Р.Зиндер. – Москва: ВШ, – 1979. – с.182.

intensivliyi arasında interval fərqi müvafiq olaraq 5-4 db-dir (bax: şəkil 2.4.4).

Şəkil 2.4.4.

Başlanğıc mövqedə reallaşan tərzi-hərəkət zərflikləri və cümlələrin ümumi orta intensivlik qiymətlərinin nisbəti

Təhlil və müqayisə əsasında hər iki dildə tələffüz prosesini variasiyasız düşünməyin qeyri-mümkünlüyü üzə çıxarılmışdır. Hər iki dildə invariant dilin norma səviyyəsində özünü göstərdiyi halda, variant dilin danışıq aktı ilə bağlı hadisədir və danışıq aktında reallaşır.

Dil materiallarının təhlili göstərir ki, ingilis və Azərbaycan dillərində tərkibində tərzi-hərəkət zərfliyi olan cümlələrin məna yükündən, sintaktik əlaqəsindən, cümlədəki yerindən asılı olaraq akustik göstəricilərinə görə variasiyaya uğrayır.

İkinci fəslin əsas müddəaları və materialları müəllifin aşağıdakı nəşrlərində təqdim olunur⁴¹.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqat prosesində əldə edilmiş elmi qənaətlər ümumiləşdirilmişdir:

1. Variativlik linqvistik və eksralinqvistik amillər hesabına yaranan obyektiv dil hadisəsi olub fonem, morfem, söz, söz birləşməsi, cümlə və mətn səviyyəsində reallaşır. Dilin qrammatik aspekti ilə bərabər, semantik aspekti də çox vacib əhəmiyyətə malikdir və onların qarşılıqlı əlaqəsi variantların formalaşmasına və qrammatik modellərin yaranmasına səbəb olur.

⁴¹ İddiaçının avtoreferatın sonunda təqdim olunmuş əsərlərinin siyahısında: № 3; 9; 10; 11; 13; 15.

2. Variativlik “konstantlıq” və “variativlik” terminləri ilə birgə işlədilərək tam bir norma kimi qəbul edilir. Konstantlıq və variativlik dil strukturunun ən vacib xüsusiyyətlərindəndir, onlar olmadan dil nəinki mövcud ola bilməz, hətta inkişaf edə bilməz. Konstantlıq və variativlik dilin bütün səviyyələrində özünü göstərir və bu səviyyələrdə variativliyin mövcudluğunun tədqiqi zəruri hesab edilə bilər.

3. Formal və semantik variativlik, intonasiya variativliyi, eləcə də sintaktik variativlik dilin bütün səviyyələrində reallaşan, dil səviyyələrinin əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Variativlik dilin strukturunun inkişafına birbaşa təsir edir, bu zaman yaranan variantlardan hansının dil normasına daha yaxın olduğunu tapmaq o qədər də asan deyil. Variasiya özü təsadüfi xarakterə malik olmayıb müəyyən bir qanunauyğunluğa malikdir, hər bir variasiya danışmaq aktı zamanı müəyyən təsirin nəticəsində yaranır və dinləyici ifadə olunan fikri məhz həmin struktura uyğun anlayır.

4. İngilis və Azərbaycan dillərində sadə cümlələrin struktur-funksional və intonasiya xüsusiyyətlərində müşahidə edilən variativlik ünsiyyət iştirakçılarının koqnitiv biliklərindən, onların intellektual səviyyələrindən, müzakirə olunan mövzudan, danışan və dinləyənin bu mövzuya hansı səviyyədə bələd olmasından, o cümlədən danışmaq situasiyasından asılıdır.

5. Danışanın fikrinin ifadə olunmasına xidmət edən variativ cümlələr struktur və intonasiya cəhətdən müxtəlif səviyyəli dəyişikliklərə məruz qalır. Sadə cümlə mətn daxilindəki vəziyyətindən və məzmunundan asılı olaraq müxtəlif cür tələffüz edilərək variasiyaya uğraya bilər, lakin bu həmin sadə cümlənin strukturunda fərqliliyin əmələ gəlməsinə səbəb olmur və sözlər, söz sırası əvvəlki kimi qalır.

6. Müqayisə edilən hər iki dildə tərkibində tərz-i-hərəkət zərfliyi olan cümlələrin fonetik strukturu həmin cümlələri əmələ gətirən cümlə üzvlərinin fonetik strukturlarının sintezindən yaranır. Bu zaman hər bir cümlə üzvünün fonetik strukturu, cümlənin ümumi strukturuna tabe olur. Bu tipli cümlələrdə tərz-i-hərəkət zərfliyinin tələffüzündə baş verən bütün dəyişikliklər cümlənin ümumi fonetik strukturu ilə tənzimlənir.

7. Tərzi hərəkət zərfliyi sadə cümlənin bir komponenti olub hərəkətin tərzini ifadə edir. Danışanın hərəkətə münasibətindən asılı olaraq tərz-i-hərəkət zərfliyi cümlədə yerini və intonasiyasını dəyişə bilər, bu isə yeni variantın yaranmasına səbəb olur. Deməli, tərz-i-hərəkət zərflikli sadə cümlələrdə variativlik söz sırasının və məhz intonasiyanın dəyişməsi ilə baş verir.

8. Tərzi-hərəkət zərflikleri ilə cümlənin digər üzvləri arasında semantik, sintaktik və fonetik əlaqələr müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur. Bu vasitələr dilin qanunları ilə müəyyənləşir. Tərzi-hərəkət zərfliklərinin öz semantik-funksional yükü var və bu xüsusiyyətə görə onlar digər cümlə üzvlərindən fərqlənir. Tərzi-hərəkət zərfliyinin sadə cümlə daxilində qrammatik xüsusiyyətlərinə görə variativliyə məruz qalması həmin vahidin danışığ aktında intonasiya strukturunun da variasiya olunmasına səbəb olur.

9. İngilis dilində tərz-i-hərəkət zərfliyi predikat qrupuna daxil olmaqla əsasən, xəbərdən sonra işlənir, hərəkətin tərzini bildirir, xəbərlə sintaktik əlaqədə olur. Azərbaycan dilində də tərz-i-hərəkət zərfliyi xəbərin təsir dairəsindədir. İngilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində tərz-i-hərəkət zərfliyi xəbərdən əvvəl gəlir.

10. Hər iki dildə tərz-i-hərəkət zərflikleri, əsasən sadə cümlənin tema hissəsini yaratmaqla informasiyanın ötürülməsində cümlədəki yerindən asılı olaraq nüvə funksiyasında çıxış edə bilər.

11. İngilis və Azərbaycan dillərində sadə cümlə tərkibində tərz-i-hərəkət zərflikleri məqsəddən və danışanın hərəkətə münasibətindən asılı olaraq müxtəlif mövqələrdə (əvvəldə, ortada, sonda) çıxış edir və bundan asılı olaraq onların tələffüzündə akustik parametrlərdə variasiya müşahidə olunur.

12. Sadə cümlə daxilində tərz-i-hərəkət zərfliklərinin akustik parametrlərinin variativliyinə təsir edən əsas amil onların cümlə daxilində mövqeyidir. Hər iki dildə maksimum ton tezliyi cümləəvvəli mövqedə qeyd alınmışdır. Tərzi-hərəkət zərflikli sadə cümlələrin tələffüzündə baş verən variativ xüsusiyyətlər forma dəyişikliyi səviyyəsində baş verir.

Dissertasiya işinin mövzusunə dair dərc olunmuş elmi əsərlərin siyahısı:

1. Dilçilikdə konstantlıq və variativlik məsələsinin öyrənilməsi // “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” Respublika elmi-praktik konfransı, – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, – 7-8 may, – 2014, – s.220-222.
2. İngilis və Azərbaycan dillərində sadə cümlələrin aktual üzvlənməsinə dair // “Koqnitiv və tətbiqi dilçiliyin aktual problemləri” adlı Beynəlxalq elmi konfransın tezisləri. – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, – 20-21 oktyabr, – 2016, – s.324-326.
3. The scopes of experimental-phonetic analysis // Theory and Practice in Language Studies, Academy publication, – London, UK: – December 2016. Volume 6, No.10, – p.1912-1916.
4. Sadə cümlə strukturunda tərz-i-hərəkət zərfliyi (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) // – Bakı: “Elm və təhsil”, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqlər, – 2017. №3, – s.90-105.
5. İngilis və Azərbaycan dillərində sadə cümlənin struktur xüsusiyyətləri // – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2017. №4(104), – s.154-156.
6. İngilis və Azərbaycan dillərində sadə cümlələrin üzvlənməsində tərz-i-hərəkət zərfliyinin yeri və informativliyi // – Bakı: “Elm və təhsil”, AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2017. №7, – s.53-58.
7. On Distributional Features of Adverbial Modifier of Manner in Typologically Different Languages: A Case Study // Advances in Language and Literary Studies, Australian International Academic Centre PTY. LTD. – 2017. Vol.8, No.6, – p.126-131.
8. Sadə cümlədə tərz-i-hərəkət zərfliklərinin işlənmə xüsusiyyətləri (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) // Conference book, Baku 2nd International Conference of science. Bilim Evi Turkish Organizing and Managing Company, Azerbaijan National Academy of Science (Institute of Economy). – Bakı/Azerbaijan, – 1 April, – 2018, – s.149-151.

9. İngilis-Azərbaycan dillərində tərz-i-hərəkət zərflikli sadə cümlələrin temporal variativliyi // Gənc tədqiqatçıların elmi-praktik konfransının materialları, – Bakı: Qərbi Kaspi Universiteti, – 19 aprel, – 2019, – s.286-288.
10. İngilis və Azərbaycan dillərində tərz-hərəkət zərflikli sadə cümlələrin melodik komponentə görə variativliyi // Ümummillî lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 96-cı ildönümünə həsr edilmiş “İnsan inkişafı. Dünyaya inteqrasiya” mövzusunda II Beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı: – 2019, – s.149-151.
11. Tərz-i-hərəkət zərflikli sadə cümlələrdə melodik variasiyanın xüsusiyyətləri (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) // Müəllim gününə həsr olunmuş “Xarici Dillərin Tədrisinin Aktual Problemləri” mövzusunda elmi seminar, – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, – Oktyabr, – 2019, – s.29-31.
12. İngilis və Azərbaycan dillərində tərz-i-hərəkət zərfliyinin informativliyinə dair // The VII international Scientific Conference dedicated to the 185th anniversary of Seyyid Azim Shirvani “Personality and society: problems of interaction”, – Ardahan, Turkey: Kafkars eğitim yayınları, – 25 September, – 2020, – s.122-127.
13. İngilis və Azərbaycan dillərində tərz-i-hərəkət zərflikli sadə cümlələrin temporal komponentə görə variasiyası // “ELMİ İŞ” beynəlxalq elmi jurnal. Humanitar və ictimai elmlərin əsasları mövzusunda III Respublika konfransının materialları. – Bakı: – 30 Aprel, – 2021, – s.83-86.
14. İngilis və Azərbaycan dillərində sadə cümlələrdə tərz-i-hərəkət zərfliklərinin ifadəsində norma təsiri // “Türk dillərinin və ədəbiyyatının tədqiqi və tədrisinin aktual problemləri” Sumqayıt Dövlət Universiteti və Hacettepe Universitetinin birgə təşkilatçılığı ilə Birinci Türkoloji Qurultayın 95-illik yubileyi, – Bakı: – 20-21 may, – 2021, – s.583-585.
15. The Problem of Variability in Modern Linguistic // The XVI International Scientific Symposium “World Science: problems and innovations” dedicated to the 115th anniversary of Mahammadhuseyn Shahriyar, – East Lansing, Michigan/USA: – July 26, – 2021, – p.130-132.

16. On the Typology of Word Order in English and Azerbaijani languages // Proceeding of the VI International Scientific and Theoretical Conference “Theoretical and practical scientific achievements: research and results of their implementation”. Scientia Collection of Papers, – Pisa, Italy, – 26 April, – 2024, – p.132-134.
17. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində tərzi-hərəkət zərfliyinin paradıqması // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər (Humanitar və ictimai elmlər), – 2024. №2, – s.17-22.
18. Coordination of the adverbial modifiers of manner with the predicate in a sentence in multi-system languages // – Київ: Вчені записки ТНУ імені В.І.Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика, – 2024. Том 35(74), No. 2, Том 1, – p.179-182.
19. Müasir dilçilikdə variativlik anlayışına dair // Abbasqulu ağa Bakıxanovun anadan olmasının 230 illik yubileyinə həsr olunmuş “Qloballaşma şəraitində yeni nəsil universitetlərdə müəllim hazırlığının əsas hədəfləri” Respublika elmi konfransının materialları. – Quba: ADPU-nun Quba filialı, – 20 dekabr, – 2024, – s.118-119.
20. Comparison of the Positions of the Adverbial Modifiers of Manner in Simple Sentences in English and Azerbaijani Languages // «Научная дискуссия: вопросы филологии и методики преподавания иностранных языков»: Сборник статей по материалам Международной научно-практической конференции. – Нижний Новгород: Мининский университет, 3-4 апреля 2025, Выпуск 9, – p.74-77.

Dissertasiyanın müdafiəsi 16 iyun 2026-cı il tarixində saat 14:00 Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.13 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1014, Bakı, S.Rüstəm 33, Bakı Slavyan Universiteti

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Bakı Slavyan Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat "13" may 2026-cı il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 20.04.2026.

Kağızın formatı: A5

Həcm: 46106 işarə

Tiraj: 100 nüsxə